

ДОСЛІДЖЕННЯ ФОРТИФІКОВАНИХ ПАМ'ЯТОК

УДК [725.182:904](477.85)“9/13”

DOI: 10.37445/adiu.2022.03.09

І. П. Возний

ВАЛИ — ВАЖЛИВА СКЛАДОВА ЧАСТИНА ДЕРЕВ'ЯНО-ЗЕМЛЯНИХ СПОРУД УКРІПЛЕНИХ ПОСЕЛЕНЬ X—XIV ст. ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ

У статті розглянуто один із важливих елементів оборонних споруд укріплених поселенських структур X—XIV ст. у межах північної частини Буковини, а саме валів. Аналізуються структурні компоненти валів, їх внутрішні та надвальні конструкції. Зроблено висновок про те, що військово-оборонне зодчество місцевого населення розвивалося наслідуючи традиції більш ранніх епох. Водночас, при використанні місцевих елементів, воно близьке до військово-інженерного мистецтва Давньоруської держави і Західної Європи.

Ключові слова: вал, городні, крепіда, оборонна кліть, заборолла, частокіл.

Вступ. Вітчизняна історична наука приділяє значну увагу проблемі формування і розвитку державної території давньої Русі, що відкриває нові перспективи у вирішенні таких важливих питань, як час освоєння теренів, розвиток військово-оборонного зодчества тощо. Тому до важливих завдань сучасної археології належить обґрунтована соціально-історична інтерпретація досліджуваних пам'яток. Від їх успішного вирішення багато в чому залежить об'єктивність реконструкції закономірностей історичного розвитку в далекому минулому. Необхідною передумовою всебічного вивчення історії Давньоруської держави є поглиблене дослідження регіонів та князівств періоду феодальної роздробленості, що був закономірним етапом розвитку країни, і в яких чітко простежується руська історико-культурна спадщина. У цьому відношенні для істориків важливим є встановлення їхнього взаємозв'язку із старожитностями суміжних територій, вивчення соціально-економічних та етнокультурних процесів, які не знайшли свого комплексного вирішення і аналізу на сторінках писемних джерел. Одним із таких регіонів є те-

риторія північної частини Буковини, яка у X—XIV ст. була південно-західною прикордонною зоною давньої Русі, а згодом Галицько-Волинського князівства та стала безпосереднім спадкоємцем Давньоруської держави, продовжувачем її культурних та військових традицій.

Постановка проблеми. Розташування краю на південно-західній окраїні Русі призвело до того, що ця територія залишилася поза увагою літописців. Ще до недавнього часу окреслена територія належала до тих земель, середньовічна історія яких залишалася недослідженою.

Розвиток продуктивних сил давньої Русі в X—XIV ст., який виражався також у чисельному рості городищ-феодальних центрів, бурхливому розвитку військово-інженерного мистецтва не міг не торкнутися і її південно-західних територій. Уже у IX—X ст. писемні джерела відзначають на даній території значну кількість укріплень. У XI — на початку XII ст. на досліджуваних теренах з'являється значна кількість нових форпостів феодального часу, а саме укріплених поселенських структур.

Попередні дослідження. Проблема розвитку укріплених поселень на теренах північної частини Буковини була порушена науковцями ще в другій половині XIX ст. Одним з тих, хто започаткував їх дослідження, був професор Чернівецького університету Раймунд Фрідріх Кайндль. Він протягом 1899—1900 рр. провів археологічні розвідки поселень на правому березі Дністра і результатом його обстежень стало відкриття залишків давньоруського міста Василева (Kaindl 1901). Однак його студії стосувалися, в основному, культурних та ремісничих споруд і лише частково стосувалися укріплень літописного міста.

Вивченням городищ на теренах краю займався також інший професор Чернівецького уні-

© І. П. ВОЗНИЙ, 2022

верситету В. Мількович. У 1908 р. він дослідив рештки оборонних укріплень другої половини XIII—XIV ст. на горі Цецин під Чернівцями (Milkowicz 1908).

Отже, австрійські науковці поклали початок дослідженню старожитностей регіону і зробили чимало для їх вивчення та введення в науковий обіг.

У міжвоєнний період місцеві старожитності досліджував краєзнавець-археолог Є. Лазар. Він провів археологічне обстеження ряду середньовічних археологічних пам'яток краю, а матеріали досліджень під назвою «Розкопки з княжих часів» опублікував 14 червня 1936 р. у газеті «Самостійність» (Пивоваров 1998). Однак, науковці кінця XIX — першої половини XX ст., в основному, приділяли увагу опису віднайдених старожитностей і не проводили їхньої типологізації й опосередковано займалися дослідженням давніх укріплень.

Наступний етап у вивченні давньоруських городищ на території між Сиретом і Дністром розпочався після Другої світової війни і тривав до кінця 1970-х рр. Він пов'язаний з діяльністю Б. О. Тимощука. Під керівництвом науковця було проведено обстеження й археологічні розкопки на багатьох давньоруських укріплених поселеннях (Тимошук 1959; 1969; 1971, с. 187—190; 1982; 1990). Дослідник у своїх дослідженнях приділяв значну увагу системі й конструкції оборонних ліній, характеру забудови укріпленого майданчика, місцю городища в системі супутніх поселень. Однак, з часу виходу праць Б. О. Тимощука пройшло більше як пів століття. За цей час накопичилися нові матеріали, які потребують певного узагальнення.

У 1980—90-ті рр. на теренах краю продовжували справу Б. О. Тимощука його учні. Дослідженнями слов'яно-руських городищ займався Л. П. Михайлина, який зосередив основну увагу на вивченні пам'яток культури Луки-Райковецької у тому числі й їхніх оборонних споруд (Михайлина 1997, с. 21—31; 2002).

У 80-ті роки XX ст. на теренах краю плідно працював М. А. Филипчук, який досліджував князівську фортецю X—XI ст. в с. Коростувата та давньоруське городище в с. Чорнівка. Однак його дослідження стосувалися в основному, планувальної структури поселень та поховань (Томенчук, Филипчук 1982).

У цей час активно працював на досліджуваних теренах Б. П. Томенчук, який провів значні розкопки у літописному Василеві, Непоротовому, Молодії, Карапчеві. Завдяки цим розкопкам були відкриті й досліджені оборонні споруди городищ, оборонна вежа, яка прикривала в'їзд до Василева (Томенчук 2008, с. 19—142).

Проблемами вивчення еволюції давньоруської культури на теренах Буковини останнім часом почав займатися С. В. Пивоваров. Його статті доповнюють ланки, яких бракує з проблеми вивчення слов'яно-руських укріплених поселень, однак мають суто описовий речознав-

чий характер. У них подається опис виявленого матеріалу і не звертається увага на соціально-типологічні ознаки досліджуваних об'єктів, тим більше оборонних споруд (Пивоваров, Чеховський 2000; Пивоваров 2004; Пивоваров, Калініченко, Ільків 2015; 2016).

Давньоруські старожитності Сирето-Дністровського межиріччя XII — першої половини XIII ст. ряд років досліджує і сам автор (Возний 1998; 2005; 2009а).

Результати досліджень. Будівництву оборонних споруд на Русі приділялася значна увага. Це пояснюється тим, що воєнні дії в епоху середньовіччя проходили майже безперервно.

Планування — одна з важливих рис кожної оборонної споруди. Саме план укріплення визначає основні тактичні особливості організації його оборони і може бути найбільш надійним критерієм його функціональної типологізації.

Основним компонентом штучних укріплень городищ були вали, з додатковими конструкціями або без них у земляному насипу. Їх спорудження валів досить широко використовувалося у військовій справі давньої Русі, про що не раз згадують літописи. Так говорячи про посольство половців до Володимира Мономаха в 1095 р., після вбивства хана Ітларя літописець записав: «...посла Володимерь Славагу. с нѣколкомъ дружиною. и с Торыкы межи вала» (Ипатьевская... 2001, стб. 218) Під час монголо-татарського нападу на м. Козельськ у 1238 р. зазначено: «разбившиимъ градуу стѣноу. и возидоша на валъ» (Ипатьевская... 2001, стб. 781). У Галицькій землі при знищенні Данилом Галицьким міст болохівських князів у 1241 р. у літопису записано: «грады ихъ Ѡгневи предасть. и гребла ихъ. раскопа» (Ипатьевская... 2001, стб. 792). І таких прикладів можна навести кілька десятків.

У військово-оборонному зодчестві вали почали використовуватися на рубежі X—XI ст. До того на слов'янських городищах стіни у вигляді частоколу або каркасно-стовпової конструкції зводилися на поверхні землі без використання валів-платформ, що підтверджується археологічними даними з розкопок общинних центрів. Починаючи з рубежу X—XI ст., феодальні центри споруджувалися зовсім за іншими організаційними принципами, а тому змінилася і сама система зведення оборонних споруд. Тепер головну роль у них почали відігравати потужні земляні вали-платформи, на вершині котрих знаходилися, як правило, суцільні ряди дерев'яних зрубів (рис. 1).

Вали, які служили платформами для оборонних зрубів, в основному, зміцнювалися додатковими конструкціями. Так, у Ленківцях насип валу ззовні стримувала від розповзання дерев'яна огорожа висотою близько 1 м, складена з горизонтально покладених деревин, закріплених стояками (рис. 2: А; Тимошук 1982, с. 71). Подібна конструкція досліджена на Крилоському городищі, де вал був зміцнений дерев'яною стіною з горизонтально покладених колод (Томенчук 2016, с. 87).

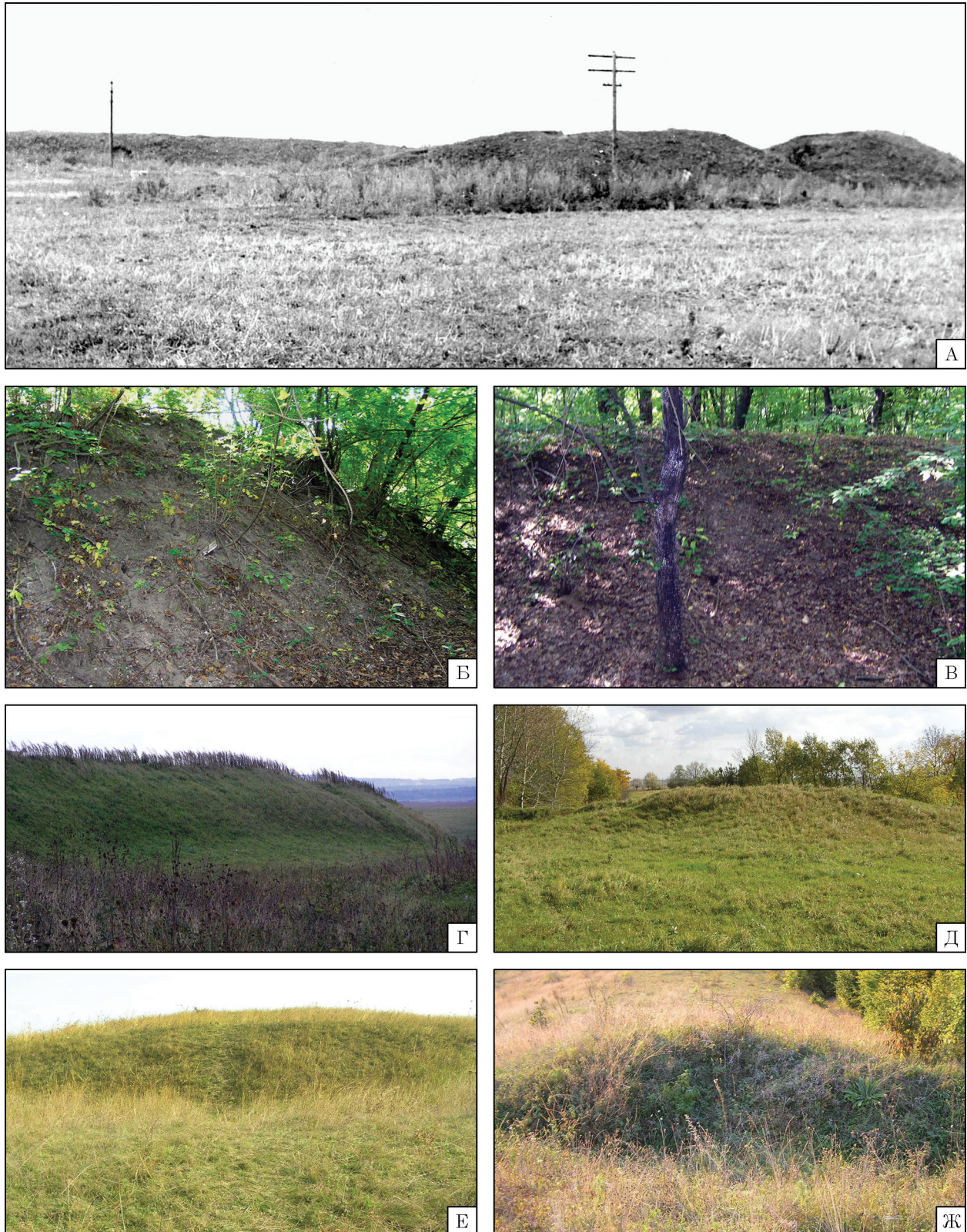

Рис. 1. Вали городищ північної частини Буковини: А — Ленківці на Пруті, розкопки Б. О. Тимошука; Б — Ломачинці; В — Непоротове, ур. Щовб; Г — Остриця, ур. Окоп; Д — Молодія; Е — Ленківці на Дністрі; Ж — Пригородок

У Ломачинцях на найважливіших ділянках головної оборонної лінії вали скріплювалися стінами висотою близько 1 м, шириною 1,6 м, складеними з великих кам'яних плит без

зв'язуючого матеріалу (рис. 2: Б; Тимошук 1982, с. 83). Подібні конструкції широко використовувалися слов'янами досліджуваних теренів у раніший період IX—X ст. Відомі вони, напри-

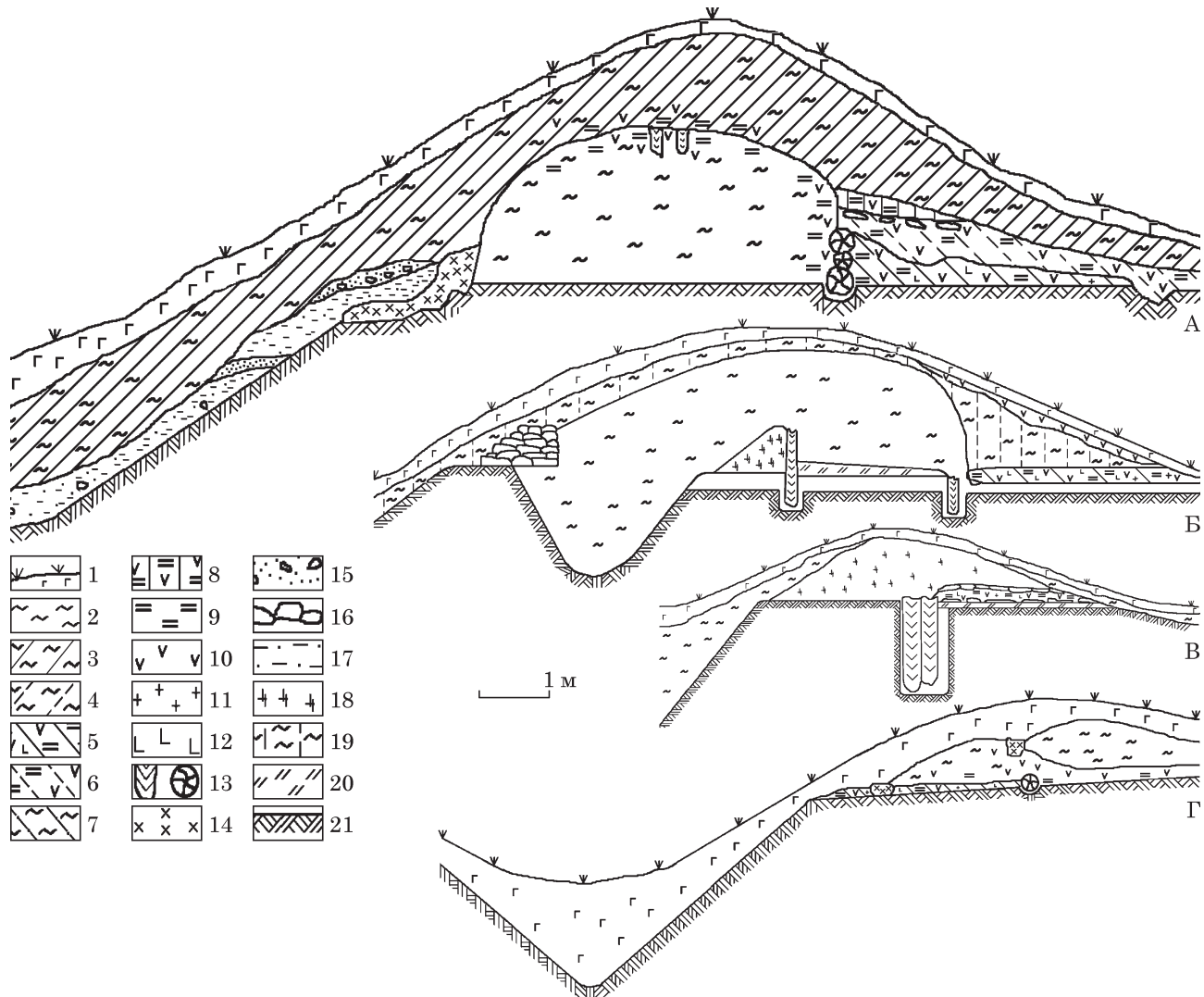

Рис. 2. Вали та їх конструкції: А, Б — вали із залишками внутрівальних конструкцій; В — залишки частоколу; Г, Д — житлово-господарські зруби на краю майданчика; Е — культовий вал (А — Ленківці на Пруті; Б — Ломачинці; В — Дарабани (Щовб); Г — Молодія; Д — Чорнівка). **Умовні позначення:** 1 — гумус; 2 — жовта глина — вал Х — першої половини XIII ст.; 3 — насип валу XVII ст.; 4 — темно-сіра земля; 5 — спаленина заповнення житлово-господарських зрубів; 6 — залишки житлово-господарських зрубів; 7 — сіра земля; 8 — залишки оборонних зрубів; 9 — обпалена земля; 10 — вугілля; 11 — кістки; 12 — кераміка; 13 — обгоріле дерево; 14 — спорохнявіле дерево; 15 — пісок; 16 — камені; 17 — намулений ґрунт; 18 — укіс; 19 — мішана глина; 20 — культурний шар IX ст. — залишки довгого будинку; 21 — материк

Рис. 3. Кам'яна стіна-крепіда у валі городища X ст. Ревне ІБ

клад, на городищі в Ревно, Біла, Верхні Станівці, Волока, Грозинці, Червона Діброва, Коростувата, Магала тощо (рис. 3; Михайлина 2007, с. 66). Такий конструктивний елемент внутрівальних конструкцій зустрічається, в основному, в Південно-Східному Прикарпатті. Кам'яні крепіди відомі також на західнослов'янських городищах IX—X ст. у великоморавській Словаччині й Чехії (Федоров, Чеботаренко 1974, с. 63; Беранова, Сметанка, Станя 1975, с. 165; Шалковський 1987, с. 126; Моргунов 2009, с. 77; Филіпчук 2010, с. 348; Petrescu-Dimbovita, Teodor 1987, fig. 9).

Кам'яна крепіда захищала вал від розповзання і забезпечувала незмінність його форм. Завдяки їм передні схили валу можна було зводити стрімкішими. Досить їх було змочити водою і вони ставали майже недоступними для напада-

ючих. М. П. Кучера у своїй монографії, очевидно, помилково називає крепіду Ломачинського городища кам'яним облицюванням зовнішнього схилу валу (Кучера 1999, с. 76). Така конструкція знаходиться у верхньому шарі схилу валу і, як правило, складається з одного шару припасованих одна до одної плит, а не у вигляді невеликої кам'яної стіни, як це було у Ломачинцях. Аналогічна кам'яна крепіда шириною 2 м досліджена в валі головної укріпленої лінії Коростуватського городища X—XI ст. (Тимошук 1982, с. 172).

Інколи для зміцнення новоспоруджених валів використовували залишки більш ранніх укріплень. Так, у Ломачинцях, на городищі в ур. Галици, у VIII—X ст. було побудовано городище-сховище. Основу його головної укріпленої лінії складала стіна каркасно-стовпової конструкції. На рубежі IX—X ст. ці стіни були спалені, а залишки висотою до 1 м перекриті валом нової фортеці X—XII ст. Дані стіни могли додатково стримувати вал від розповзання (рис. 2: Б; Тимошук 1982, с. 82—83). Те ж саме простежено на Коростуватському городищі XI ст., де від оборонної лінії городища-общинного центру IX ст. в основі валу збереглися залишки обгорілої дерев'яної стіни (Возний 2009а, с. 91).

В основі схилів валів, звернених до фронту, на краю рову могли влаштовуватися горизонтальні майданчики-берми, які стримували зсування схилів. Їх споруджували, як правило, на високих валах, оскільки в малопотужних обходились без берми. Розмір останньої був менший за 1 м. У Ленківцях на Пруті берма була більша 1 м (рис. 2: А), а у Дарабанах-Шовбі вона сягала 0,6 м (Тимошук 1960, с. 8; 1966, с. 2). 1,6 м мала берма перед валом головної оборонної лінії в Ломачинцях (рис. 2: Б; Тимошук 1968, с. 5). Аналогічні споруди відомі у валах багатьох укріплених поселень Давньоруської держави (Томенчук 2016, с. 88; Коваленко, Ситий, Скороход 2010, с. 323).

Протягом ряду років в літературі панувала думка, запропонована П. О. Раппопортом, що значна частина валів давньоруських городищ споруджена лише із землі без будь-яких дерев'яних конструкцій (Раппопорт 1967, с. 114). Однак, як показали подальші дослідження, такі вали були лише складовою частиною додаткових укріплених ліній. Вони насипалися із суглинку жовтого кольору, вибитого під час риття рову головної укріпленої лінії. Всередині їх не виявлено дерев'яних конструкцій (Чорнівка, Молодія) (рис. 4; Возний 2009, с. 93). У Зеленій Липі при спорудженні валів головної та допоміжної укріплених ліній використовувалася земля і камені, витягнуті з рову. В даному випадку каміння мимоволі виконувало функцію внутрішнього каркасу валу (Тимошук 1969, с. 3). Значна домішка каміння в засипці валів виявлена на пам'ятках Середньодністерського Лівобережжя (Маярчак 2018, с. 94).

Під час будівництва укріплень городники прагнули створити широку смугу захисту, що

досягалося як збільшенням кількості валів та ровів, так і спорудженням широких валів. Але при цьому необхідно було мати багато землі. В таких випадках землю, викопану з ровів, викидали не на середину валів, а на краї або лише зовнішній край. Цим забезпечувалося збільшення висоти земляного насипу, а разом з тим і стінки рову. Додаткові вали по зовнішньому краю ровів чи з обох боків призначалися, очевидно, для поглиблення самих ровів (Кучера 1999, с. 76).

Допоміжні земляні вали такого типу широко використовувалися у військово-оборонному зодстві давньої Русі і відомі в багатьох місцях. На городищах з багаторядними оборонними лініями — Теліжинці, Губині, Кудинці та інших добре видно, що вали, розташовані зовні від внутрішнього валу, в основному, не насипні, а вирізані в ґрунті під час копання з обох боків глибоких ровів. Спорудження таких валів, очевидно, не вимагало додаткових конструкцій (Кучера 1999, с. 76). Висота валів при цьому становила 2,5 м, ширина — 2 м при крутизні стінок 30°. Зважаючи на те, що за такий тривалий історичний проміжок часу вали осунулися, їхня давня висота могла становити до 4—5 м при крутизні 43° (Кучера 1999, с. 78). Відомо, що на Русі старалися надати валам крутизну до 45°. При висоті в 4—5 м ширина напільних валів доходила до 10—12 м. Такі вали були необхідні для забезпечення надійного захисту в небезпечній нижній частині укріплень.

Інколи вали додаткових оборонних ліній могли зміцнюватися кам'яним панциром, як це простежено в Чорнівці. Тут поверхня валу була покрита кам'яними плитами, що щільно лежали одна біля одної (рис. 5). Додаткових укріплень на валу простежити не вдалось (Возний 2009а, с. 94). Так само зовнішні схили головної укріпленої лінії Рухотинського городища XI ст. були зміцнені кам'яним панциром. Аналогічна конструкція оборонних споруд досліджена в Воїщині, на Райковецькому городищі, Гринчуку та інших (Маярчак 2018, с. 94).

Дослідження валів на теренах північної частини Буковини приводить до висновку, що немає суттєвої різниці в обладнанні подібних споруд в інших районах давньої Русі. Як розміри, так і форма валів досліджуваної території збігаються з тим, що відомо про оборонні конструкції на Волині, Київщині тощо.

У другій половині XIII—XIV ст. конструкції головних укріплених ліній дещо ускладнюються. У валах деяких городищ починають використовувати додаткові конструкції — «городні», чого не було на городищах досліджуваної території в XII — першій половині XIII ст. Літописне джерело терміном «городні» називало проліт фортечної стіни: «Римовичи же затворишася в городъ. и възлѣзше на заборолъ. и тако Бѣимъ соудомъ летѣста. двѣ городници с людми» (Ипатьевская... 2001, стб. 647—648). На Перебиківському городищі основу головної укріпленої лінії

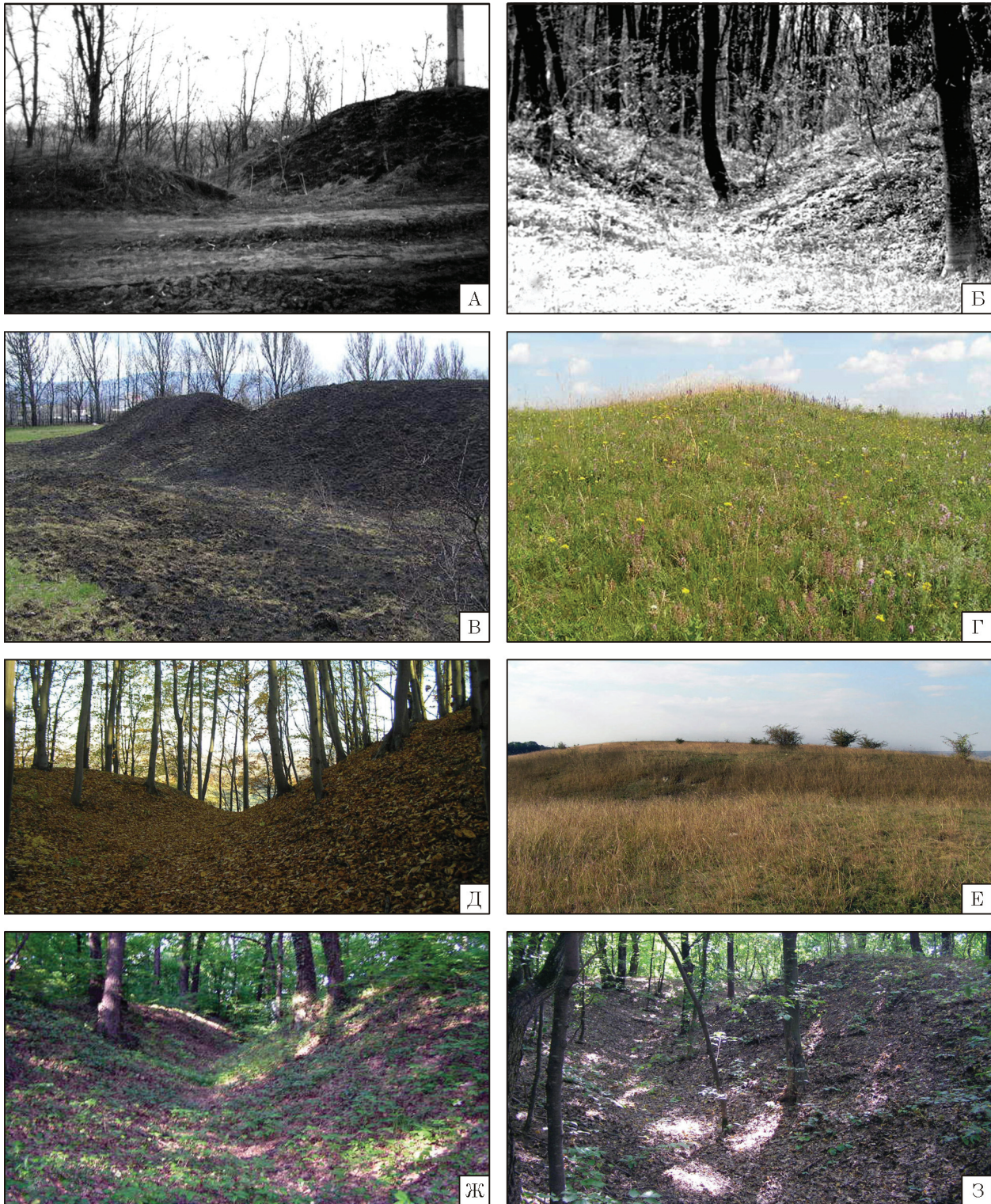

Рис. 4. Вали та рови городищ: А — головної укріпленої лінії в Молоді; Б — додаткової південної оборонної смуги Чорнівського городища; В — головної оборонної лінії в Ленківцях на Пруті; Г — оборонної смуги в Кашлівці; Д — головної укріпленої лінії в Карапчеві; Е — оборонної смуги в Ленківцях на Дністрі; Ж — оборонної смуги в Недобоївцях; З — головної оборонної лінії в Непоротовому

становили два ряди з'єднаних між собою зрубів. Перший, зовнішній ряд, шириною 1,4 м було забито утрамбованою глиною (Тимошук 1982, с. 87). Аналогічні конструкції відомі на Райковецькому городищі, у Воїні, Витачеві, Києві, Старих Безрадицях, Любечі тощо (Кучера 1999,

с. 63—67; Моргунов 2009, с. 47; Маярчак 2018, с. 94—95).

На підставі розкопок видно, що на досліджуваній території у XII — першій половині XIII ст. для спорудження укріплень використовувалися дерев'яно-земляні конструкції, а в другій

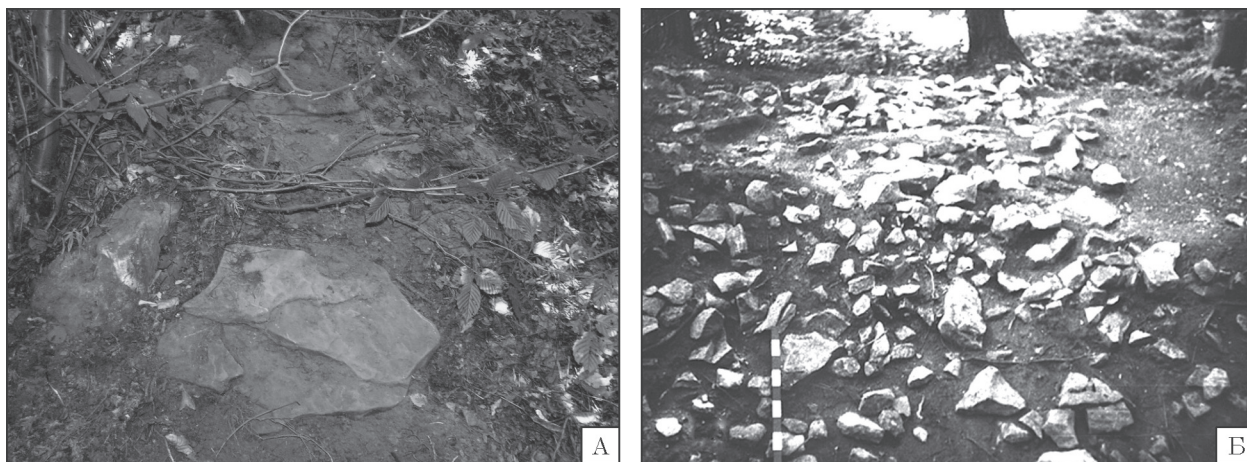

Рис. 5. Кам'яний панцир валу: А — головної оборонної лінії городища в Рухотині; Б — додаткової оборонної смуги Чорнівського городища

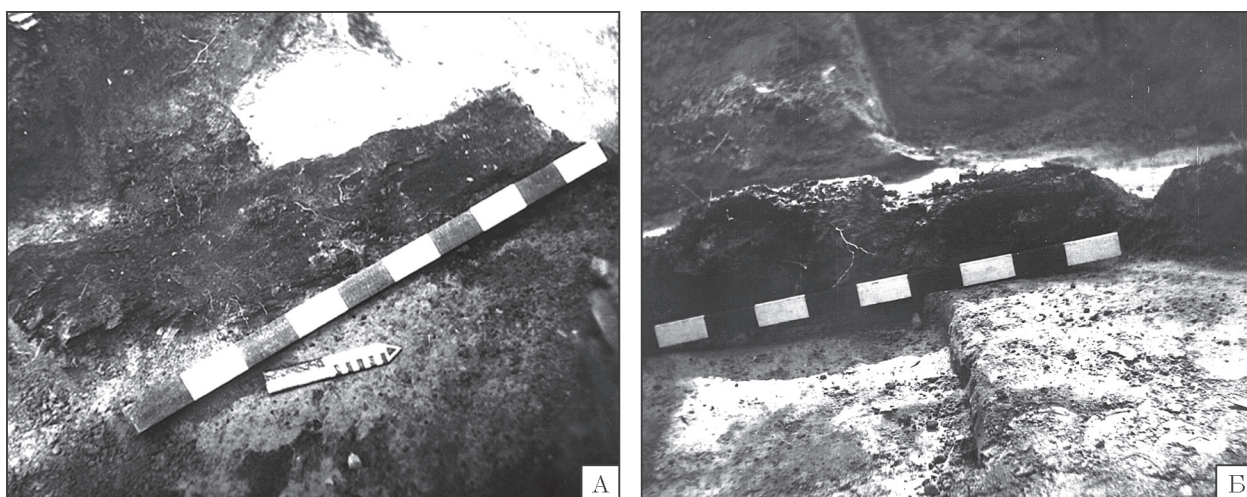

Рис. 6. Нижні дерев'яні частини оборонних клітей: А — перехрестя колод нижнього вінця оборонної стіни Чорнівського городища; Б — врубка «чашки» з верхньої колоди оборонної стіни Чорнівського городища

половині XIII—XIV ст. інколи починають використовувати кам'яну кладку. Дерев'яні кліті розташовувалися з внутрішньої сторони валів, утримуючи їх від розповзання в бік укріпленого майдану городища.

Серед основних вимог до оборонних об'єктів та їх життєздатності виступає проблема тривалості будівництва. Остання прямо залежить від будівельного матеріалу, з якого вона ведеться. За своєю простотою, доступністю, дешевизною та часовими затратами найбільше підходило дерево. Незважаючи на його нетривкість та підвищену вогнебезпечність, позитивною якістю дерева була його доступність. Східна Європа в той час була покрита пралісом і становила природну базу будівельних матеріалів. Тому основу всіх конструкцій головних укріплених ліній городищ регіону X—XIV ст. складали дерев'яні простотілі зруби, що стояли в суцільному ряду. Про те, що стіни у стародавніх укріпленнях були дерев'яними, не раз говориться в літописах: «*и городъ его пожгоша. гроблю роскопаша*» (Ипатьевская... 2001, стб. 320, 550). Дерев'яне будівництво було поширене не тільки в Східній

Європі, де базувалося на особливостях природних умов, а й у Лібіце і Богемії (Herrmann 1976, S. 124).

У своїй більшості розкопані кліті на городищах були знищені вогнем. Тому найкраще збереженість мають нижні деревини зовнішніх поздовжніх стін, які безпосередньо примикали до насипу валу. Аналогічно зберігаються і поперечні стіни, які були прикриті насипом валу, що сповз під час пожежі. Тут залишки оборонних зрубів збереглися, в основному, у вигляді 1—3 обвуглених, горизонтально поставлених одна на одну колод, на висоту 0,2—0,4 м (рис. 6: А). Проте внутрішні поздовжні стіни клітей, що знаходилися з відкритого боку, простежуються надзвичайно слабо, оскільки могли згоріти повністю або зігнати. Тому вони частіше виступають у вигляді окремих перегорілих колод або ровика шириною 0,25 м, глибиною 0,1 м, де лежали шматки обгорілих деревин, паленина.

Усі зруби збудовані способом рубки в «обло» з дубових колод, діаметром приблизно 0,2 м. Використання дуба як основного будівельного матеріалу засвідчене практично на всіх дослід-

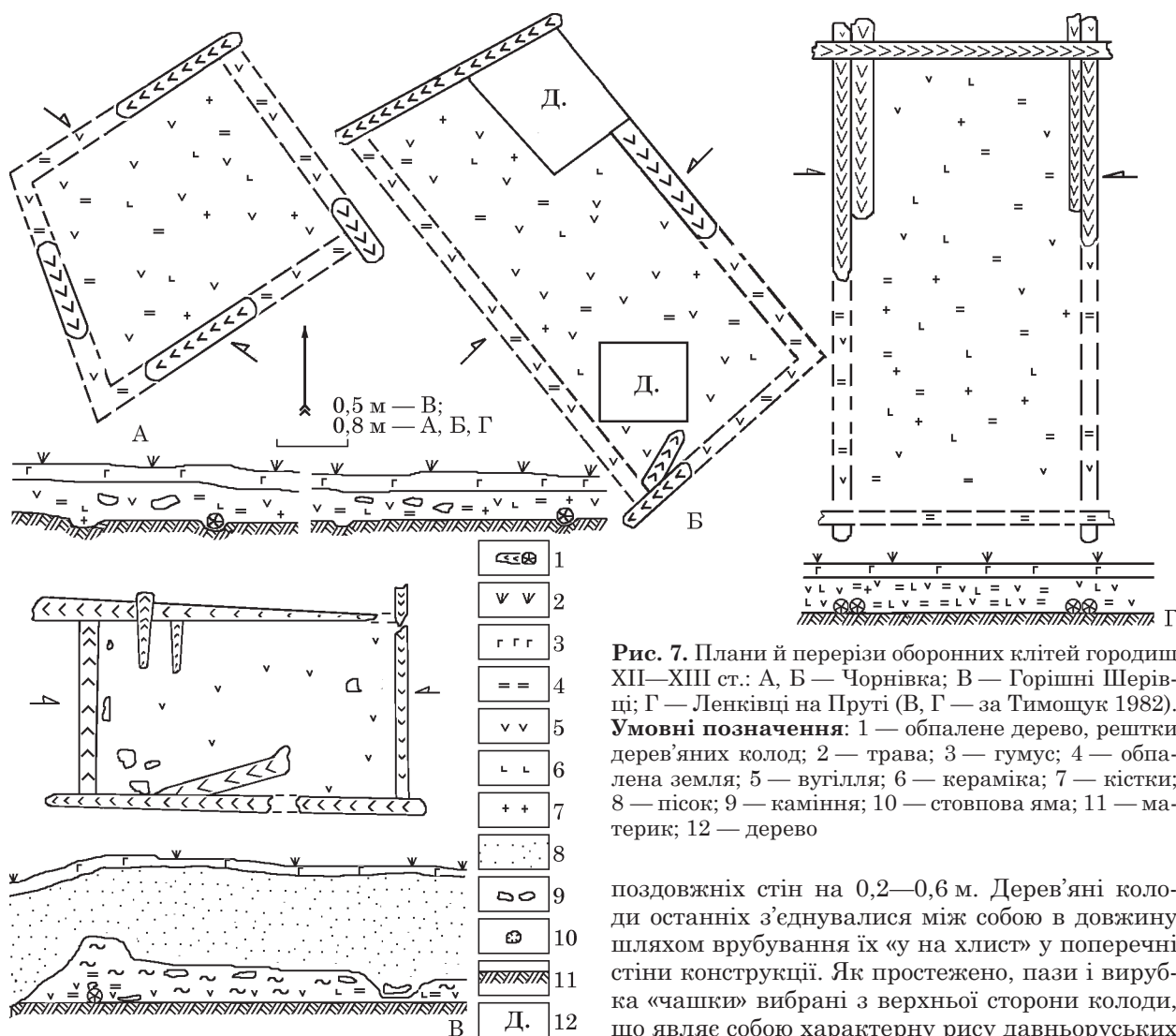

Рис. 7. Плани й перерізи оборонних клітей городищ XII—XIII ст.: А, Б — Чорнівка; В — Горішні Шерівці; Г — Ленківці на Пруті (В, Г — за Тимошук 1982). **Умовні позначення:** 1 — обпалене дерево, рештки дерев'яних колод; 2 — трава; 3 — гумус; 4 — обпалена земля; 5 — вугілля; 6 — кераміка; 7 — кістки; 8 — пісок; 9 — каміння; 10 — стовпова яма; 11 — материк; 12 — дерево

жених давньоруських городищах. Лише у поодиноких випадках у розвалах дубових клітей знаходили залишки інших порід дерева (Кучера 1999, с. 62).

Виняткову придатність дуба для фортечного будівництва відзначав ще римський архітектор Вітрувій, який виділяв щільну структуру цієї деревини, що краще витримує контакт із вологим ґрунтом (Витрувій 2017, с. 70). Суттєвим для обороноздатності наземних укріплень було те, що дуб менш схильний до дії вогню.

За своїм плануванням зрубні конструкції можна поділити на два різновиди. До першого відноситься конструкція, що складається з окремих зрубів, розташованих один біля одного і не з'єднаних між собою, як це досліджено в Ленківцях на Пруті. Рештки торців зрубів тут були простежені у валу на висоті 1,8 м (Тимошук 1960, с. 7). Подібні конструкції широко представлені у військово-оборонному зодчестві давньої Русі й відомі на багатьох археологічних пам'ятках (Кучера 1978, с. 21—31).

Для другого різновиду характерна конструкція з взаємопов'язаних зрубів. При цьому кінці поперечних деревин виступали за лінію

поздовжніх стін на 0,2—0,6 м. Дерев'яні колоди останніх з'єднувалися між собою в довжину шляхом врубання їх «у на хлист» у поперечні стіни конструкції. Як простежено, пази і вирубка «чашки» вибрані з верхньої сторони колоди, що являє собою характерну рису давньоруських дерев'яних споруд (рис. 6: Б). Така конструкція широко представлена в Прут-Дністерському межиріччі і відома, наприклад, на городищах X—XI ст. в Коростуватій, XII—XIII ст. в Ломачинцях, Непоротовому (Галиця), Непоротовому (Шовб), та городищі другої половини XIII—XIV ст. у Зеленій Липі (Тимошук 1982, с. 82—84; Томенчук 2016, с. 288—289).

Поздовжні стіни зрубів по периметру поділено поперечними стінами на окремі кліти або камери. В основному, вони прямокутної форми, розмірами 2—3 × 3—5 м (рис. 7: Б—Г). Так, на Чорнівському городищі зруби прямокутної форми склалися з двох поздовжніх рядів дубових колод, поділених по ширині поперечними стінами. Таким чином утворювалися приміщення розмірами, в середньому, 4,7 × 2,7 м (Возний 2009а, с. 96). На Ленківцевокому укріпленому поселенні оборонна стіна теж складалася з двох рядів дубових колод, розміщених на відстані 4,4 м. Поперечні стіни ділили дану конструкцію на окремі кліти. При цьому ширина їх коливалася в межах 1,5—2,2 м. У місцях з'єднання колод виступали торці довжиною 0,4—0,6 м (Тимошук 1982, с. 74).

Зустрічаються кліти трапецієподібної форми, що пов'язано з поворотом оборонної стіни, як це

простежено на Чорнівському городищі XII — першої половини XIII ст. в клітках 9—11, 16, 17, 20, 22, 24 (рис. 7: А; Возний 2009а, с. 96) Тут, із східної, західної та південної сторін, де городище заокруглюється, зруби оборонних ліній мають менші розміри ніж попередні — в середньому $3,6 \times 2,7$ м. Аналогічні форми виявлені під час досліджень у Судовій Вишні, Старій Ушиці, Губині (Маярчак 2018, с. 95; Ратич 1962). Завдяки відносно добрій збереженості нижніх частин стін клітей на досліджуваних городищах вдалося реконструювати не тільки будову окремих зрубів, але й планування головних укріплених ліній в цілому (рис. 8).

Інколи майданчики городищ на мисах не були знівельовані. Тому, щоб горизонтально вирівняти, по мірі підйому, майданчики городищ, низ клітей піднімався, в середньому на 0,2 м, що добре прослідковується на Чорнівському городищі за уступами в материк на місці поперечних стін зрубів 5—10, 22—26 (Возний 2009, с. 99). У приміщеннях окремих клітей в Чорнівці та Ломачинцях виявлені залишки глиняної обмазки з відбитками круглого дерева та слідами побілки. Очевидно, стіни зовні і з середини були обмазані нею, як протипожежний засіб і, напевно, для утеплення приміщень. Така система відома на давньокиївському Подолі, городищах у Церковищі, Слободці, Райках та ін. (Гончаров 1950, с. 29; Сагайдак 1991, с. 109). Долівки більшості клітей городищ північної частини Буковини вимащені жовтою глиною. Такий конструктивний елемент характерний для давньоруських пам'яток X—XIII ст. Інколи поперечні стіни мали короткі додаткові стіни (на кшталт контрфорсів), які зміцнювали стіну, що прилягала до насипу валу — Ленківці на Пруті) (Тимошук 1982, с. 74).

Виявлені у багатьох випадках рештки дерев'яних перекриттів дозволяють говорити про наявність у клітках стелі, зробленої з об'їдків, покладених у поздовжньому і поперечному напрямках. Поверх стелі насипався шар глини. Якщо на накатнику зрубу відсутні кам'яні доріжки (бойовий хід для воїнів), тоді укріплена лінія мала лише один ярус бою, як це було досліджено на боковому майданчику Молодіївського городища (Тимошук 1982, с. 103). Тут основу оборонної лінії становили дерев'яні зруби, поставлені на давню поверхню і укріплені укосом. Ширина пустотілих клітей становила лише 2 м і, як встановлено розкопками, не мала на накатнику кам'яної доріжки-бойового ходу. Недостатня ширина зрубів, очевидно, не дозволяла ускладнювати оборонну лінію другим ярусом бою.

Пласке перекриття зрубів могло використовуватися і як бойовий хід для захисників фортець. Зверху земля покривалася кам'яними плитами невеликих розмірів, що може засвідчити регулярне використання такого ходу, а також те, що головна укріплена лінія фортець мала два яруси бою: нижній, з приміщень пустотілих зрубів, та

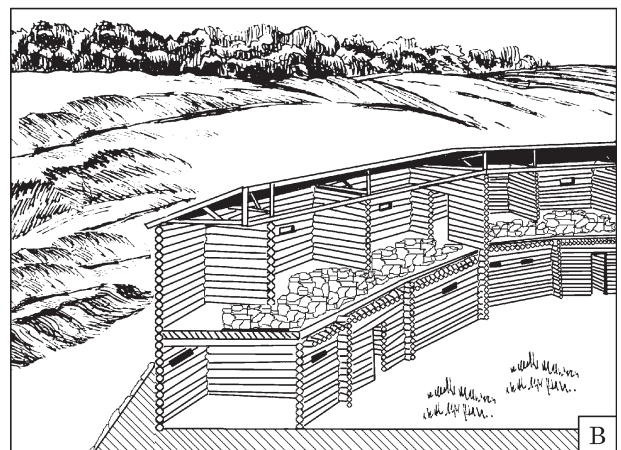
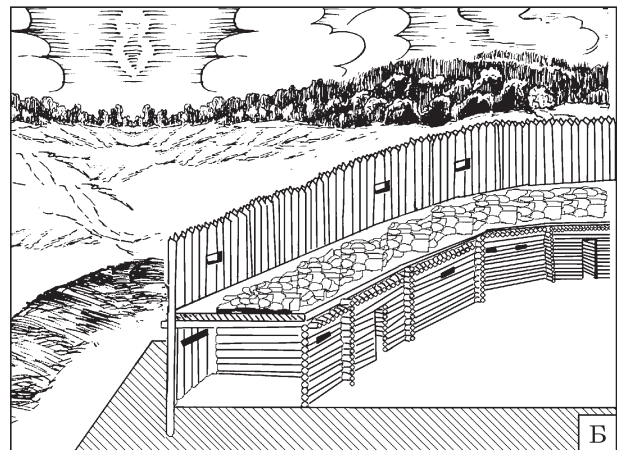
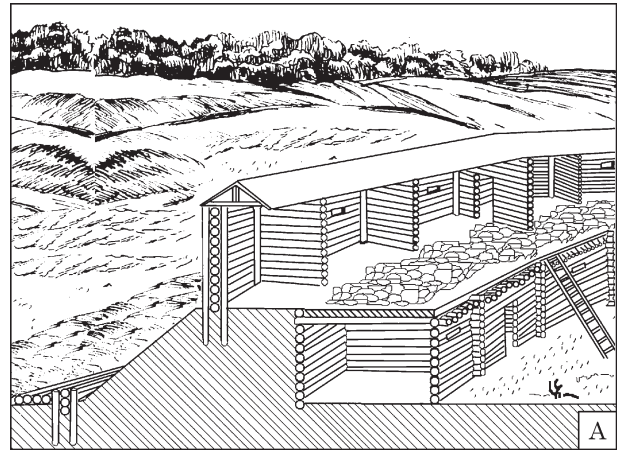

Рис. 8. Реконструкції головних оборонних ліній: А — Ленківці на Пруті; Б — Дарабани (ур. Щовб); В — Чорнівка

верхній, з бойового майданчика на накатнику, як це досліджено в Чорнівці, Карагчеві, Дарабанах-Щовбі тощо (Тимошук 1960, с. 11; Возний 2009а, с. 99). Так, у Ломачинцях на широкій (3 м) вершині валу розташовувалися оборонні зруби, а на перекритті житлово-господарських зрубів був влаштований бойовий хід для воїнів, викладений з плоского каменю (Тимошук 1982, с. 82). Такий конструктивний елемент головних укріплених ліній відомий у Воїні, Колодажині та ін. (Юра 1962, с. 60; Довженок, Гончаров, Юра 1966, с. 26—35).

Облаштування такого бойового ходу на вершинах оборонних валів та перекритті житлово-господарських зрубів зумовлювалося військовою необхідністю. Оскільки військові гарнізони фортець були нечисленними, то важливою умовою їх ефективної оборони було забезпечення війнам можливості швидкого переміщення в різні частини оборонних ліній. Тому для зручності ширину майданчиків збільшували за рахунок використання покритого землею накатника житлово-господарських зрубів. Для пересування воїнів за будь-якої погоди ці доріжки покривали кам'яними плитами невеликих розмірів.

У зв'язку з тим, що верхні частини клітей не збереглися, будову вікон і дверей простежити не вдалося, хоча є багато знахідок дверних дужок з пробійниками і замків, що може свідчити про наявність їх у зрубах.

Використання клітей як приміщень залежало від характеру укріпленого пункту, на якому вони знаходилися. На окремих пам'ятках у клітях влаштовувалися помешкання, частіше в них знаходилися господарські приміщення, але переважна більшість клітей використовувалася лише тимчасово, виконуючи функції резервних приміщень на випадок воєнних дій. Завдання, яке ставили перед собою будівельники при спорудженні подібних оборонних об'єктів, полягало в забезпеченні найбільш сприятливих умов для захисту в укріпленому поселенні від переважаючого ворога. Відомо, що в часи давньої Русі різні за функціональним призначенням споруди мали свої специфічні конструктивні особливості. Кліті ж, навпаки, як невід'ємна конструктивна частина досить усталеного типу укріплень, будувалися без урахування специфіки їхнього фактичного використання. У разі потреби та чи інша кліть однаково могла бути обладнана як під житло, так і під господарську споруду чи майстерню.

Як правило, усі кліті головної укріпленої лінії городищ були збудовані за єдиним, раніше наміченим планом. Найімовірніше, вони могли використовуватися як бойові камери, з яких вели стрільбу по ворогу. Значно більша частина клітей використовувалася населенням, що проживало в укріплених пунктах, для різних господарських потреб, головним чином, як комори та підсобні приміщення. Так, усередині окремих зрубів не виявлено залишків опалювальних споруд. У Чорнівці у більшості клітей скупчення обгорілого зерна лежали прямо на долівці або в горщику, як це було в зрубах 7, 13, в лубковому кошику, знайденому в південно-східному куті кліті 15 (Возний 2009а, с. 99). Тут також виявлено знаряддя промислів та сільськогосподарського виробництва, що може говорити про господарське використання зрубів. Очевидно, вони використовувалися як бойові камери воїнів під час нападу противника. Наявність на майданчику городища клітей, призначених для використання як господарських приміщень, свідчить про те, що оборонна лінія городищ будувалася

одночасно, за наперед наміченим планом, і що тут постійно мешкав військовий гарнізон. Така система була відома на Русі і в X ст., наприклад, у Судовій Вишні (Ратич 1962, с. 119). Подібне використання зрубів простежено на багатьох давньоруських городищах, де в клітях відкрито різні припаси, господарський реманент та побутові речі (Гончаров 1950, с. 56; Юра 1962, с. 60).

Приміщення зрубів могли використовувати і як житла. Так, у Чорнівці, Дарабанах, Ленківцях на Пруті, Ломачинцях у клітях головної оборонної лінії городищ виявлено шматки зруйнованих черенів глинобитних печей, вогнищ, кухонні покидьки (кістки тварин та уламки глиняного посуду) (Тимошук 1982, с. 84, 114, 116). На Чорнівському городищі черені вогнищ виявлено в клітях 1, 32 (рис. 9: А). Вони знаходилися у центрі споруд і являли собою черень товщиною 0,2 м, діаметром 1 м (Возний 2009, с. 100). У північній частині приміщення оборонного зрубу Карапчівського городища другої половини XIII—XIV ст. знайдено залишки вогнища, яке розташовувалося у ямі діаметром 0,5 м, глибиною 0,1 м (Тимошук 1982, с. 94). Подібні вогнища посередині оборонних клітей виявлено на Староушицькому городищі (Кучера, Горишний 1983, с. 78—79). Очевидно, такі вогнища слугували для тимчасових потреб незначної кількості військових людей, які не були постійними мешканцями укріплення, але, тим не менше, неодноразово його відвідували.

На Ленківцецькому городищі, за словами Б. О. Тимошука, в оборонних клітях було знайдено залишки глинобитних печей, зроблених, очевидно, на дерев'яному опічку (рис. 9: Б; Тимошук 1982, с. 74). Але, як видно із креслень планів розкопаних клітей та фотографій, ці залишки печей знаходяться посередині приміщень, ближче до виходу. Печі, як відомо, для раціонального використання площі житла прагнули ставити в його кутку, тим більше, в даному випадку при такій малій площі. На нашу думку, тут можемо говорити лише про залишки черенів вогнищ, що вказує на тимчасове використання даних споруд під житла. Подібні вогнища в клітях досліджено на укріпленому поселенні в с. Городище (Якубовський 1972).

Печі, що є єдиною ознакою жител, відкрито у двох клітях городищ у Дарабанах, Перебиківцях, Василеві (рис. 10; Тимошук 1982, с. 116). Так, у Дарабанах залишки печей виступали у вигляді черенів прямокутної форми, розмірами 1 × 1,1 та 0,8 × 0,9 м (рис. 9: В). Товщина череня становила 0,02—0,03 м. Біля однієї з печей досліджено квадратну із заокругленими кінцями передпечну яму глибиною 0,6 м. До ями вела сходиною шириною 0,2 м. (Томенчук 2016, с. 287). У житлово-господарському зрубі Непоротівського городища під час розкопок теж було виявлено розвал глинобитної печі (Томенчук 2016, с. 289). Подібні печі відомі в оборонних клітях городищ Городецьке I, Колодяжин, Райки, Балико-Щучинка, Іван-Гора, Галич, Теревовль, літописно-

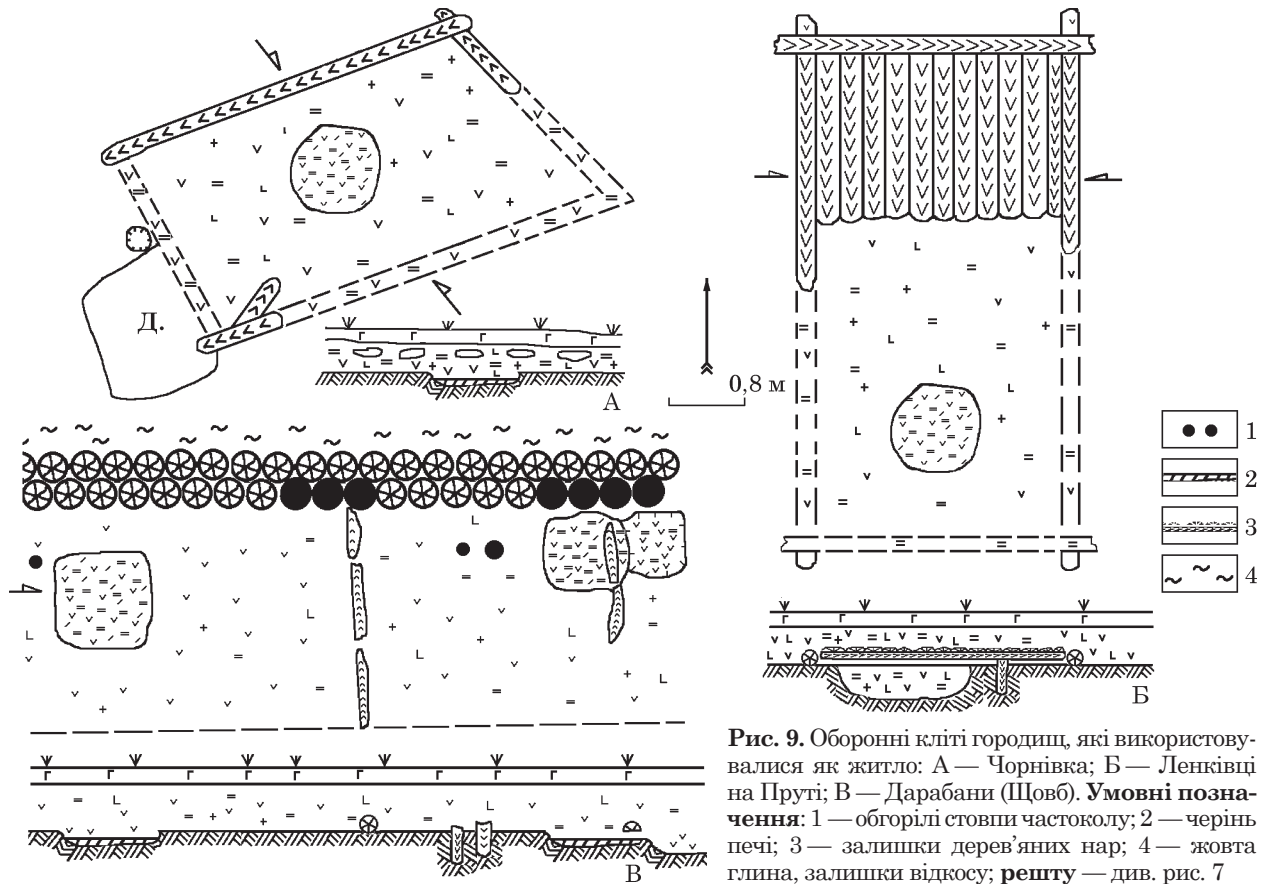

Рис. 9. Оборонні кліті городищ, які використовувалися як житло: А — Чорнівка; Б — Ленківці на Пруті; В — Дарабани (Шовб). Умовні позначення: 1 — обгорілі стовпи частоколу; 2 — черинь печі; 3 — залишки дерев'яних нар; 4 — жовта глина, залишки відкосу; решту — див. рис. 7

му Губині тощо (Гончаров 1950, с. 56; Томенчук 2016, с. 100; Маярчак 2018, с. 323).

Інколи до складу житлово-господарських зрубів могли входити господарські ями-погреби, які свідчать про житлове використання цих приміщень. Так, у Ломачинцях, в одному з житлово-господарських зрубів, було виявлено яму, опущену в материк на глибину 1,6 м (Тимошук 1968, с. 5). У житлово-господарському зрубі 10 Ленківецького поселення, під нарами відкрито господарську яму глибиною 0,3, діаметром 1,5 м (рис. 9: Б; Тимошук 1982, с. 74). Подібні ями господарського призначення досліджено в зрубах городища Гринчук на Дністрі. Тут вони мали діаметр 1,7 м та глибину 1,3 м (Пачкова 1979, с. 83). Аналогічні ями відомі у літописному Губині, що на Поділлі (Винокур 2001, с. 202—203).

Зверху на валах могли споруджувати захисну стіну з дерева. Історія давньоруської фортифікації підтверджує, що навіть звичайні земляні вали з наземними дерев'яними стінами були спроможні надійно захистити оборонців від металних машин та неодноразових штурмів ворога. Крім захисту від стріл, а з кінця XII — початку XIII ст. й від каменеметів, стіна на валу одночасно була бойовим ярусом, пристосованим для відвернення ворожого нападу. Так, Колодажин з площею 1,5 га і незначним гарнізоном протистояв натиску основних сил Батия та силі ударів його 12 металних машин «и приде к город Колодажьноу. и постави порока. вэ. и не

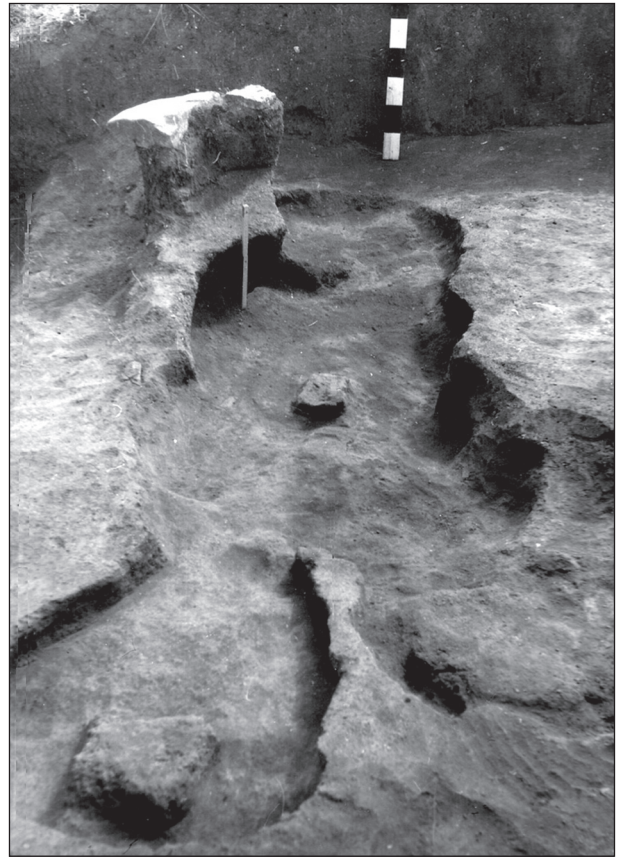

Рис. 10. Залишки глинобитної печі з оборонної кліті городища Замчище у літописному Василеві (фото Б. П. Томенчука)

Рис. 11. Залишки кам'яного бойового ходу на накатнику оборонних клітей Чорнівського городища

може разбити стѣнѣ» (Ипатьевская... 2001, стб. 786). Стіна в наземній частині мала аналогічну конструкцію, як і у валу: зрубну або стовпову.

Найбільше використання зрубних стін у військовому зодчестві регіону, як і всієї давньої Русі, припадає на XI — першу половину XIII ст., що, можливо, пов'язано з появою нової тактики ведення бою, так званого «обложения». Руїнування дерев'яних оборонних стін на валах літописці розглядали як знищення самих укріплених ліній. Наприклад, коли укріплені лінії Володимира-Волинського неможливо було знищити через їхню потужність, тоді було наказано їх спалити і тим самим ліквідувати фортецю.

Система розміщення зрубів головної оборонної лінії була різноманітною. Вони могли розміщуватися на вершині валів, як це було в Ленківцях, Ломачинцях, Горішніх Шерівцях, Васловівцях, Непоротовому (рис. 8: А). При цьому стіни не підсилювалися зовні укосами. Зруби на валах-платформах розміщувалися в один ряд. Також зруби головної укріпленої лінії могли стояти на краю укріпленого майданчика, який не зміцнювали вали.

Залишки дерев'яних зрубних оборонних стін на валах простежити надзвичайно важко, оскільки, як правило, вершини останніх розмиті. Інколи їх можна простежити за ровиками — залишками нижніх вінець обв'язки зрубів або за відбитками дерев'яних колод чи обгорілим ґрунтом.

Як уже зазначалося, вали головної укріпленої лінії з внутрішнього боку могли підтримуватися зрубами. Щоб збільшити ширину майданчиків валів, перекриття житлово-господарських зрубів використовували як бойовий хід з кам'яними доріжками для пересування воїнів за будь-якої погоди (рис. 11).

Бойовий хід, як правило, прикривали зовні дерев'яним бруствером, який називався забором. Він міг бути зроблений як продовження дерев'яної зрубної стіни. Через його отвори-біяниці обстрілювали противника. Зверху заборона прикривали дахом. У такому разі доріжку

з каміння влаштовували на накатнику житлово-господарських зрубів, як це було в Ломачинцях, Ленківцях на Пруті. Цей елемент широко використовувався у військово-оборонному зодчестві Русі. Не раз заборона згадуються в літописах: «...идоущоу же камению со забралъ яко дождоу силноу...», «Костантинъ же. стоа на заборолъхъ города ... а стрѣламъ не дадоущимъ выникноути изъ заборолъ» і ін. (Ипатьевская... 2001, стб. 755, 852). Останні відомі на багатьох давньоруських пам'ятках.

Зруби могли додатково зміцнюватися також вертикально вкопаними стовпами-стояками, як це було в Ленківцях (Тимошук 1982, с. 69). У такий спосіб кріпились оборонні лінії на городищі в Судовій Вишні (Ратич 1962, с. 125).

М. П. Кучера висловив припущення, що додаткові стовпи на Ленківцевському городищі є залишками оборонної стіни стовпової конструкції, яку спорудили після знищення зрубних укріплень. Він мотивує це тим, що стовпи в ядрі валу знаходяться на значній глибині від початкової поверхні валу (Кучера 1999, с. 82). Але, якщо розглянути креслення Б. О. Тимошука, то верхній шар валу був насипаний у XVII ст., і тому ці стовпи могли бути перекриті цим пізнім потужним шаром (Тимошук 1982, рис. 39). У перерізі валу Б. О. Тимошук виявив сліди зотлілих деревин, що лежали вздовж валу, паралельно одна до одної на відстані 2 м. На користь того факту, що на валу головної укріпленої лінії Ленківцевського городища стояли саме зруби, можливо, свідчить бойовий хід для воїнів. Він був влаштований не на вершині валу, а на накатнику житлово-господарських клітей, що підпирали вал з тилу, оскільки вершина валу була зайнята оборонними дерев'яними стінами зрубної конструкції. При стовповій конструкції ліній не потрібно такого широкого проходу. Подібна ситуація простежується і в Ломачинцях, де ширина валу головної укріпленої лінії складала близько 3 м. Там бойовий хід, так само вимощений кам'яними плитами, розташовувався на перекритті житлово-господарських зрубів (Тимошук 1973).

Стіни зрубної конструкції на вершині валів широко відомі серед матеріалів археологічних досліджень інших давньоруських городищ.

Традиції давньоруського оборонного зодчества зберігалися у дерев'яній архітектурі тривалий час. Так, дерев'яні укріплення українських замків в описах середини XVI ст. мають назву городень та клітей (Кучера 1999, с. 79). Оборонна стіна, яка складалася з одного ряду зрубних приміщень, досліджена, наприклад, на городищі кінця XIV — початку XV ст. біля с. Сокільці на Південному Бузі (Кучера 1966). Другий поверх оборонних стін деяких фортець Засічної лінії XVI—XVII ст. був «срублен в две стены в клетку» (Микитин 1955).

Дещо складнішу конструкцію оборонних дерев'яних споруд на вершині валу головної укріпленої лінії простежено на городищі другої

половини XIII—XIV ст. в Перебиківцях. Тут на вершині валу виявлено рештки заборол у вигляді жовтої глини, вугілля, обгорілих гілок лози і шматків обмазки з відбитками сплетіння та дерева. Виявлені рештки дозволяють припустити, що в утрамбовану глину, яка заповнювала кліті, були забиті стовпчики, котрі утворювали два поздовжніх ряди на відстані 1 м один від одного. Кожний ряд обплітався лозою, а проміжок засипався глиною (Тимошук 1982, с. 88). Такі заборол є новим явищем у розвитку давньоруського оборонного зодчества. Введення їх, очевидно, пов'язане з появою стінобитних і каменеметальних машин. Стіни з лози були гнучкішими і краще витримували їхні удари. Стіни подібної конструкції досліджено на Кам'яному городищі в Придніпров'ї (Сухобоков 1992, с. 163).

Відоме також розміщення пустотілих зрубів на краю укріпленого майданчика (Чорнівка, Дарабани, Недобоївці, Ленківці на Дністрі). Так, на Чорнівській феодальній садибі головна укріплена лінія складалася з 32 оборонних зрубів-клітей, які тягнулися вздовж усього краю майданчика городища, перериваючись лише в місці в'їзду (рис. 2: Г, Д; 8: Б, В; Возний 2009а, с. 104). Система розміщення оборонних клітей на краю майданчика характерна для військово-оборонної справи давньої Русі. Аналогії знаходимо на хут. Половецькому, Молодії, Теревовлі та ін. (Тимошук 1982, с. 102).

У цьому випадку їхні стіни були прикриті укосами. Останні являли собою ґрунтову підсишку оборонних стін, яка суттєво підвищувала стійкість дерев'яних стін, а також, очевидно, виконувала протипожежну функцію і перешкоджала проломам у стіні. Укоси виявлені майже на всіх буковинських городищах досліджуваного часу. Висота їх нині досягає 0,6—0,8 м, хоча могла бути й більшою, але встановити її досить важко, оскільки, разом з руйнуванням дерев'яних оборонних стін руйнувався й укіс, від якого залишався невисокий вал. Ґрунт для їх насипання брався під час спорудження рову, а поверхня укосу була продовженням внутрішньої стінки рову. Щоб зберегти відповідну крутизну, інколи укоси, як це було в літописному Василеві, зміцнював панцир, що складався з кам'яних плит, поставлених одна на одну. Аналогічно передній схил укосу був зміцнений на Горошівському городищі (Тимошук 1990, с. 154).

У військово-оборонному зодчестві регіону при спорудженні головної оборонної лінії використовували також дерево-земляні укріплення стовпової конструкції. Такі стіни знаходилися на невеликих валах, в яких вони становили конструктивну основу насипу. Фактично, це були наземні стіни, присипані зовні внизу валом (Кучера 1999, с. 81). На городищі Дарабани, під

валом, відкрито залишки частоколу з двох рядів дубових стовпів діаметром 0,3—0,35 м, поставлених впритул один до одного так, що стовпи першого ряду закривали щілини між стовпами другого ряду. Від частоколу тут збереглася траншея глибиною 1,25 м, шириною 0,6 м. Зовні на цю стіну спирався насип валу, а зсередини до неї був прибудований один ряд дерев'яних приміщень-клітей у вигляді тристінних зрубів (рис. 9: В; Тимошук 1982, с. 116). Подібні оборонні зруби було досліджено на городищі-феодальному замку Василева, в ур. Хом (Тимошук 1982, с. 148). Стовпові конструкції стін головної укріпленої лінії на теренах давньої Русі і, зокрема, регіону, були характерні, в основному, для більш раннього періоду VIII—X ст. Тут вони досліджені на городищі Грозинці (Михайлина 2007, с. 62).

Як вияток, вони використовувалися і в XII — першій половині XIII ст. Стіни стовпової конструкції поступалися потужністю перед зрубними стінами, були менш довговічними, тому що заглиблені в землю стовпи досить швидко підгнивали, не дозволяли зводити стіни на значну висоту. Єдина перевага цих стін була в тому, що вони не потребували значної затрати будівельних матеріалів і можна було відносно швидко споруджувати укріплення, що було важливо в умовах постійних війн і пожеж.

Короткий висновок. Отже, підводячи підсумок, можна зазначити, що на досліджуваних теренах впродовж X—XIII ст. продовжувало розвиватися військово-оборонне зодчество, наслідуючи традиції більш ранніх епох. Порівняння оборонних споруд північної частини Буковини з іншими територіями свідчить про те, що основні прийоми обладнання оборонних споруд були в цей час на досліджуваних теренах близькі до військово-інженерного мистецтва Давньоруської держави і Західної Європи. Це викликано спільним ходом розвитку військового мистецтва та близькістю тактичних прийомів. У той же час специфічні риси говорять про розвиток місцевих прийомів будівництва оборонних споруд. У конструкції оборонних споруд північної частини Буковини відзначаються певні локальні особливості. Тут частіше, ніж у Середньому Подніпров'ї, з переважанням зрубних конструкцій, зустрічаються стовпові стіни. Як додатковий будівельний матеріал для зміцнення валів, у Подністров'ї частіше використовувалося каміння, ніж на суміжних теренах Давньоруської держави.

Високий рівень військово-оборонної справи служив гарантом поступального розвитку і незалежності молодій Давньоруській державі, південно-західним форпостом якої були досліджувані терени.

ЛІТЕРАТУРА

- Беранова, М., Сметанка, З., Станя, Ч. 1975. *Археологические исследования славянской эпохи в Чехии и Моравии в 1966—74 гг.* Praha; Brno: Archeologicky ustav csav.
- Винокур, І. 2001. Дослідження літописного Губина. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*, 1, с. 202-214.
- Витрувий, Марк Полліон. 2017. *Десять книг об архітектурі*. Москва: Архитектура-С.
- Возний, І. П. 1998. *Чорнівська феодальна укріплена садиба XII—XIII ст.* Чернівці: Рута.
- Возний, І. П. 2005. *Поселення X—XIV ст. у межиріччі Верхнього Сирету та Середнього Дністра*. 1: Укріплені поселення та давньоруські міста. Чернівці: Золоті литаври.
- Возний, І. П. 2009а. *Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сирету та Середнього Дністра в X—XIV ст.* 1: Поселення. Чернівці: Золоті литаври.
- Возний, І. П. 2009б. *Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сирету та Середнього Дністра в X—XIV ст.* 2: Матеріальна, духовна культура та соціально-історичний розвиток. Чернівці: Золоті литаври.
- Гончаров, В. К. 1950. *Райковецьке городище*. Київ: АН УРСР.
- Довженок, В. Й., Гончаров, В. К., Юра, Р. О. 1966. *Древнерусское місто Воїнь*. Київ: АН УРСР.
- Ипатьевская... 2001. *Полное собрание русских летописей*. 2: Ипатьевская летопись. Москва: Языки славянской культуры.
- Коваленко, В. П., Ситий, Ю. М., Скороход, В. М. 2010. Дослідження оборонних конструкцій городища Коровель. *Археологія і давня історія України*, 1: Проблеми давньоруської та середньовічної археології, с. 316-327.
- Кучера, М. П. 1966. Ходорівське давньоруське городище. *Археологія*, 20, с. 202-210.
- Кучера, М. П. 1978. Давньоруські городища в західній частині Переяславщини. *Археологія*, 25, с. 21-31.
- Кучера, М. П. 1999. *Слов'яно-руські городища VIII—XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем*. Київ: ІА НАН України.
- Кучера, М. П., Горишний, П. А. 1983. Раскопки городища XII—XIII вв. у с. Старая Ушица. В: Смиленко, А. Т. (ред.). *Археологические памятники Среднего Поднепровья*. Киев: Наукова думка, с. 62-96.
- Маярчак, С. П. 2018. *Історико-культурний розвиток Середньодністровського Лівобережжя у IX—XIII ст. і формування Пониззя*. Хмельницький: Сторожук О. В.
- Микитин, А. В. 1955. Оборонительные сооружения Засечной черты XVI—XVII вв. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 44, с. 116-213.
- Михайлина, Л. П. 1997. *Населення Верхнього Попруття VIII—X ст.* Чернівці: Рута.
- Михайлина, Л. П. 2002. Городища Північної Буковини VIII—X ст.: топографія, оборонні споруди, забудова укріпленого майдану. *Буковинський історико-етнографічний вісник*, 4, с. 24-29.
- Михайлина, Л. П. 2007. *Слов'яни VIII—X ст. між Дніпром і Карпатами*. Київ: ІА НАН України.
- Моргунов, Ю. Ю. 2009. *Древо-земляные укрепления Южной Руси X—XIII веков*. Москва: Наука.
- Пачкова, С. П. 1979. Давньоруське городище Гринчук на Дністрі. *Археологія*, 32, с. 78-96.
- Пивоваров, С. 1998. Дослідження старожитностей Буковини Євзібієм Лазарем. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 7: Постаті української археології, с. 36-38.
- Пивоваров, С. В. 2004. Дослідження давньоруського городища в с. Недобойці у 2003 р. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*, 1 (17), с. 70-80.
- Пивоваров, С., Чеховський, І. 2000. *На Дністрі на «україне Галицької»*. Чернівці: Місто.
- Пивоваров, С., Калініченко, В., Ільків, М. 2015. Дослідження Чорнівського городища першої половини XIII ст. у 2012—2014. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*, 2 (40), с. 7-28.
- Пивоваров, С., Калініченко, В., Ільків, М. 2016. Дослідження Чорнівського городища першої половини XIII ст. у 2015—2016. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*, 2 (42), с. 7-44.
- Раппопорт, П. А. 1967. *Военное зодчество Западнорусских земель X—XIV вв.* Материалы исследования по археологии СССР, 140. Москва: Наука.
- Ратич, О. 1962. Результати досліджень давньоруського городища «Замчисько» в м. Судова Вишня Львівської обл. в 1957—1959 рр. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 4, с. 106-119.
- Русанова, І. П., Тимошук, Б. А. 2017. *Языческие святилища древних славян*. Москва: Вече.
- Сагайдак, М. А. 1991. *Давньокіївський Поділ*. Київ: Наукова думка.
- Сухобоков, О. В. 1992. *Дніпровське Лісостепове Лівобережжя у VIII—XIII ст.* Київ: Наукова думка.
- Тимошук, Б. А. 1959. Ленковецьке давнеруське городище. *Советская археология*, 4, с. 250-257.
- Тимошук, Б. О. 1960. *Звіт про археологічні дослідження Чернівецького краєзнавчого музею в 1960 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1960/23.
- Тимошук, Б. О. 1966. *Звіт про археологічні дослідження давньоруського городища в с. Дарабани Хотинського району в 1966 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1966/86.
- Тимошук, Б. О. 1968. *Звіт про розкопки на давньоруському городищі Галиця в с. Ломачинці Сокирянського району Чернівецької області в 1968 р. (XI—XIII ст.)*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1968/77.
- Тимошук, Б. А. 1969а. *Древнерусское городище Галиця в Северной Буковине. Археологические открытия 1968 г.*, с. 335-337.
- Тимошук, Б. О. 1969б. *Звіт про розкопки давньоруського городища в с. Перебиківці Хотинського району Чернівецької області*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1969/40.
- Тимошук, Б. О. 1971. Дослідження давньоруського городища Дарабани-Щовб. *Середні віки на Україні*, 1, с. 187-190.
- Тимошук, Б. О. 1973. Ломачинське городище. *Археологія*, 9, с. 100-107.
- Тимошук, Б. О. 1982. *Давньоруська Буковина (X—перша половина XIV ст.)*. Київ: Наукова думка.
- Тимошук, Б. А. 1990. *Восточнославянская община VI—X вв. н. э.* Москва: Наука.
- Тимошук, Б. А., Филипчук, М. А. 1982. *Отчет об исследовании городища XII—XIII вв. в с. Черновка Новоселицкого района Черновицкой области*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1982/58.
- Томенчук, Б. 2008. *Археологія городищ Галицької землі. Галицько-Буковинське Прикарпаття*.

Матеріали досліджень 1976—2006 рр. Івано-Франківськ: Третяк І. Я.

Томенчук, Б. 2016. *Галич і Галицька земля XII—XIII ст. Історична топографія городищ*. Івано-Франківськ: Симфонія форте.

Федоров, Г. Б., Чеботаренко, Г. Ф. 1974. *Памятники древних славян VI—XIII ст.* Археологическая карта Молдавской ССР, 6. Кишинёв: Штиинца.

Филипчук, М. А. 2010. Пліснеський археологічний комплекс. *Археологія і давня історія України*, 1: Проблеми давньоруської та середньовічної археології, с. 345-357.

Шалковский, П. 1987. Великоморавские городища Словакии. В: Толочко, П. П. (ред.). *Труды V Международного конгресса славянской археологии*. Т. 1, вып. 26. Москва: Наука, с. 126-134.

Юра, Р. О. 1962. Древній Колодяжин. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 12, с. 57-130.

Якубовський, В. І. 1972. Розкопки на північному Поділлі. *Археологічні дослідження на Україні в 1969 р.*, IV, с. 307-312.

Herrmann, J. 1976. *Zwischen Hradschin und Vireta*. Leipzig; Jena; Berlin: Urania.

Kaindl, R. F. 1901. Archäologische Untersuchungen zu Wassileu und Panka in der Bukowina. *Mitteilungen der k. k. Zentral-Kommission für Erforschung und Unterhaltung der Kunst- und historischen Denkmale*, 27, S. 47-48.

Milkowicz, W. 1908. *Grabungen am Cecina*. Czernowitzer Zeitung, 122. Czernowitz.

Petrescu-Dimbovitza, M., Teodor, D. Gh. 1987. *Sisteme de fortificatii medievale timpurii la est de Carpati. Așezarea de la Fundu-Herței, (jud. Botoșani)*. Iași: Junimea.

REFERENCES

Beranova, M., Smetanka, Z., Stania, Ch. 1975. *Arkheologicheskie issledovaniia slavianskoi epokhi v Chekhii i Moravii v 1966—74 gg.* Praha; Brno: Archeologicky ustav csav.

Vynokur, I. 2001. Doslidzhennia litopysnoho Hubyňa. *Pytannia starodavnoi ta serednovichnoi istorii, arkhеології i etnologії*, 1, s. 202-214.

Vitruvii, Mark Pollion. 2017. *Desiat knig ob arkhitektуре*. Moskva: Arkhitektura-S.

Voznyi, I. P. 1998. *Chornivska feodalna ukriplena sadyba XII—XIII st.* Chernivtsi: Ruta.

Voznyi, I. P. 2005. *Poselennia X—XIV st. u mezhyrichchi Verkhnoho Siretu ta Serednoho Dnistra*. 1: Ukripleni poselennia ta davnoruski mista. Chernivtsi: Zoloti lytavry.

Voznyi, I. P. 2009a. *Istoryko-kulturnyi rozvytok naselennia mezhyrichchia Verkhnoho Siretu ta Serednoho Dnistra v X—XIV st.* 1: Poselennia. Chernivtsi: Zoloti lytavry.

Voznyi, I. P. 2009b. *Istoryko-kulturnyi rozvytok naselennia mezhyrichchia Verkhnoho Siretu ta Serednoho Dnistra v X—XIV st.* 2: Materialna, dukhovna kultura ta sotsialno-istorychnyi rozvytok. Chernivtsi: Zoloti lytavry.

Honcharov, V. K. 1950. Raikovetske horodyshche. Kyiv: AN URSR.

Dovzhenok, V. Y., Honcharov, V. K., Yura, R. O. 1966. *Drevnorusskoe misto Voin*. Kyiv: AN URSR.

Ipatovskaia... 2001. *Polnoe sobranie russkikh letopisei*. 2: Ipatovskaia letopis. Moskva: Iazyki slavianskoi kulture.

Kovalenko, V. P., Sytyi, Yu. M., Skorokhod, V. M. 2010. Doslidzhennia oboronnykh konstruktii horodyshcha Korovel. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1: Problemy davnoruskoi ta serednovichnoi arkhеології, s. 316-327.

Kuchera, M. P. 1966. Khodorivske drevnorusskoe horodyshche. *Arkheolohiia*, 20, s. 202-210.

Kuchera, M. P. 1978. Davnoruski horodyshcha v zakhidnii chastyni Pereiaslavshchyny. *Arkheolohiia*, 25, s. 21-31.

Kuchera, M. P. 1999. *Slov'iano-ruski horodyshcha VIII—XIII st. mizh Sanom i Siverskym Dintsem*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Kuchera, M. P., Gorishnii, P. A. 1983. Raskopki gorodishcha XII—XIII vv. u s. Staraiia Ushitsa. In: Smilenko, A. T. (ed.). *Arkheologicheskie pamiatniki Srednego Podnestrovia*. Kiev: Naukova dumka, s. 62-96.

Maiarchak, S. P. 2018. *Istoryko-kulturnyi rozvytok Serednodnistrovskoho Livoberezhzhia u IX—XIII st. i formuvannia Ponyzzia*. Khmelnytskyi: Storozhuk O. V.

Mikitin, A. V. 1955. Oboronitelnye sooruzheniia Zasechnoi cherty XVI—XVII vv. *Materialy i issledovaniia po arkhеології SSSR*, 44, s. 116-213.

Mykhailyna, L. P. 1997. *Naselennia Verkhnoho Poprutia VIII—X st.* Chernivtsi: Ruta.

Mykhailyna, L. P. 2002. Horodyshcha Pivnichnoi Bukovyny VIII—X st.: topohrafiia, oboronni sporudy, zabudova ukriplenoho maidanu. *Bukovynskii istoryko-etnohrafichnyi visnyk*, 4, s. 24-29.

Mykhailyna, L. P. 2007. *Slov'iany VIII—X st. mizh Dniptom i Karpatamy*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Morgunov, Iu. Iu. 2009. *Drevo-zemlianye ukrepleniia Iuzhnoi Rusi X—XIII vekov*. Moskva: Nauka.

Pachkova, S. P. 1979. Davnoruske horodyshche Hrynychuk na Dnistri. *Arkheolohiia*, 32, s. 78-96.

Pyvovarov, S. 1998. Doslidzhennia starozhytnosti Bukovyny Yevzybiem Lazarem. *Materialy i doslidzhennia z arkhеології Prykarpattia i Volyni*, 7: Postati ukrainskoi arkhеології, s. 36-38.

Pyvovarov, S. V. 2004. Doslidzhennia davnoruskoho horodyshcha v s. Nedoboivtsi u 2003 r. *Pytannia starodavnoi ta serednovichnoi istorii, arkhеології i etnologії*, 1 (17), s. 70-80.

Pyvovarov, S., Chekhovskiy, I. 2000. *Na Dnistri na «oukrayne Halychskoi»*. Chernivtsi: Misto.

Pyvovarov, S., Kalinichenko, V., Ilkiv, M. 2015. Doslidzhennia Chornivskoho horodyshcha pershoi polovyny XIII st. u 2012—2014. *Pytannia starodavnoi ta serednovichnoi istorii, arkhеології i etnologії*, 2 (40), s. 7-28.

Pyvovarov, S., Kalinichenko, V., Ilkiv, M. 2016. Doslidzhennia Chornivskoho horodyshcha pershoi polovyny XIII st. u 2015—2016. *Pytannia starodavnoi ta serednovichnoi istorii, arkhеології i etnologії*, 2 (42), s. 7-44.

Rappoport, P. A. 1967. *Voennoe zodchestvo Zapadnorusskikh zemel X—XIV vv.* Materialy issledovaniia po arkhеології SSSR, 140. Moskva: Nauka.

Ratysh, O. 1962. Rezultaty doslidzhen drevnoruskoho horodyshcha «Zamchysko» v m. Sudova Vyshnia Lvivskoi obl. v 1957—1959 rr. *Materialy i doslidzhennia z arkhеології Prykarpattia i Volyni*, 4, s. 106-119.

Rusanova, I. P., Timoshchuk, B. A. 2017. *Iazycheskie sviatilishcha drevnikh slavian*. Moskva: Veche.

Sahaidak, M. A. 1991. *Davnokyivskiy Podil*. Kyiv: Naukova dumka.

Sukhobokov, O. V. 1992. *Dniprovskoe Lisostepove Livoberezhzhia u VIII—XIII st.* Kyiv: Naukova dumka.

Timoshchuk, B. A. 1959. Lenkovetskoe drevnerusskoe gorodishche. *Sovetskaia arkhеології*, 4, s. 250-257.

Timoshchuk, B. O. 1960. *Zvit pro arkhеологичni doslidzhennia Chernivetskoho kraieznauchoho muzeiu v 1960 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1960/23.

Timoshchuk, B. O. 1966. *Zvit pro arkhеологичni doslidzhennia davnoruskoho horodyshcha v s. Darabany Khotynskoho raionu v 1966 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1966/86.

Timoshchuk, B. O. 1968. *Zvit pro rozkopky na davnoruskomu horodyshchi Halytia v s. Lomachyntsi Sokyrianskoho raionu Chernivetskoi oblasti v 1968 r. (XI—XIII st.)*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1968/77.

Timoshchuk, B. A. 1969a. Drevnerusskoe gorodishche Galitsa v Severnoi Bukovine. *Arkheologicheskie otkrytiia 1968 g.*, s. 335-337.

Timoshchuk, B. O. 1969b. *Zvit pro rozkopky davnoruskoho horodyshcha v s. Perebykivtsi Khotynskoho raionu Chernivetskoi oblasti*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1969/40.

Timoshchuk, B. O. 1971. Doslidzhennia davnoruskoho horodyshcha Darabany-Shchobv. *Seredni viky na Ukraini*, 1, s. 187-190.

Timoshchuk, B. O. 1973. Lomachynske horodyshche. *Arkheolohiia*, 9, s. 100-107.

Timoshchuk, B. O. 1982. *Davnoruska Bukovyna (X—persha polovyna XIV st.)*. Kyiv: Naukova dumka.

Timoshchuk, B. A. 1990. *Vostochnoslavianskaia obshchina VI—X vv. n. e.* Moskva: Nauka.

Timoshchuk, B. A., Filipchuk, M. A. 1982. *Otchet ob issledovanii gorodishcha XII—XIII vv. v s. Chernouka Novoselitskogo raiona Chernovitskoi oblasti.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1982/58.

Tomenchuk, B. 2008. *Arkheolohiia horodyshch Halyskoi zemli. Halysko-Bukovynske Prykarpattia. Materialy doslidzhen 1976—2006 rr.* Ivano-Frankivsk: Tretiak I. Ya.

Tomenchuk, B. 2016. *Halych i Halyska zemlia XII—XI st. Istorychna topohrafiia horodyshch.* Ivano-Frankivsk: Symfoniia forte.

Fedorov, G. B., Chebotarenko, G. F. 1974. *Pamiatniki drevnikh slavian VI—XIII st.* Arkheologicheskaiia karta Moldavskoi SSR, 6. Kishinev: Shtiintsa.

Fylypchuk, M. A. 2010. Plisneskyi arkheolohichniy kompleks. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1: Problemy davnoruskoi ta srednovichnoi arkheolohii, s. 345-357.

Shalkovskii, P. 1987. Velikomoravskie gorodishcha Slovakii. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Trudy V Mezhdunarodnogo kongressa slavianskoi arkheologii.* T. 1, vyp. 2b. Moskva: Nauka, s. 126-134.

Yura, R. O. 1962. Drevnii Kolodiazyn. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, 12, s. 57-130.

Yakubovskiy, V. I. 1972. Rozkopky na pivnichnomu Podilli. *Arkheolohichni doslidzhennia na Ukraini v 1969 r.*, IV, s. 307-312.

Herrmann, J. 1976. *Zwischen Hradschin und Vineta.* Leipzig; Jena; Berlin: Urania.

Kaindl, R. F. 1901. Archäologische Untersuchungen zu Wasileu und Panka in der Bukowina. *Mitteilungen der k. k. Zentral-Kommission für Erforschung und Unterhaltung der Kunst- und historischen Denkmale*, 27, S. 47-48.

Milkowicz, W. 1908. *Grabungen am Cecina.* Czernowitzer Zeitung, 122. Czernowitz.

Petrescu-Dimbovita, M., Teodor, D. Gh. 1987. *Sisteme de fortificatii medievale timpurii la est de Carpati. Asezarea de la Fundu-Herței, (jud. Botoșani).* Iași: Junimea.

I. P. Vozny

RAMPARTS AS THE IMPORTANT COMPONENT OF THE WOODEN-EARTH CONSTRUCTIONS OF FORTIFIED SETTLEMENTS OF THE 10th—14th CENTURIES IN THE NORTHERN BUKOVYNA

The ramparts which were one of the important elements of defensive structures of fortified settlement structures of the 10th — first half of the 14th centuries within the northern part of Bukovyna are examined in the paper based on the analysis of archaeological material and written sources. Structural components of ramparts, their additional internal and superstructures are analyzed. Ramparts began to be actively used in the organization of defense structures of the territo-

ry under study from the turn of the 10th to the 11th centuries. The ramparts, which served as platforms for defensive log cabins, to prevent their creeping and to give them greater steepness were strengthened by additional internal rampart structures, such as a wooden wall up to 1 m high, stone crepitations, the remains of earlier fortifications of the Slavic or Early Iron age. The horizontal pad (so called berma) could be used as a means of restraining the shifting of slopes. Log cabins of various designs could be located on the ramparts or on the inner side of the fortified square. Depending on the location of the cabins in the defense system, a battle march for warriors laid out with stone slabs could be arranged on their log cover. As a rule, the battle march was covered from the outside with a wooden parapet, which was called a «zaborolo». Depending on the rank of the fortified point on which the cages were located, they could be used as combat cells from which they fired at the enemy or as household or residential rooms. In addition to log cages, in the military and defense architecture of the region wood and earth fortifications of the pillar structure were also used during the construction of the main defense line.

In the second half of the 13th — 14th centuries in the ramparts of the main fortified lines of some hillforts the additional constructions began to be used — «horodni» which were absent in the hillforts of the territory under study in the 12th — the first half of the 13th century. Ramparts without internal constructions were mainly a component of additional fortified lines. Sometimes their surface could be strengthened with a stone facing.

The study of ramparts on the territory of northern part of Bukovyna permits us to conclude that there is no significant difference in the equipment of similar structures in other areas of Old Rus. The involvement of significant comparative material showed that the military and defense architecture of the local population developed following the traditions of earlier epochs. At the same time by using individual local elements it is close to the military engineering art of the Old Rus and Western Europe.

Keywords: wall, horodnja, crepida, defensive cage, zaborolo, palisade.

Одержано 9.04.2022

ВОЗНИЙ Ігор Петрович, доктор історичних наук, професор, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, Чернівці, Україна.

VOZNY Ihor Petrovych, Doctor of Historical Sciences, Professor, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Chernivtsi, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-5808-7127, e-mail:

www.vozny.igor@gmail.com.